

JOSEF FINK, *Die Kuppel über dem Viereck, Ursprung und Gestalt* (= Dörtköşe mekân üstünde kubbe, menşei ve biçimi), Karl Alber Verlag, Freiburg i. Br. -München, 1958, 80 s. metin dışı 47 resim, ciltli, fiatı: 13 DM.

Aquileja kilisesi ile ilgili araştırması (*Der Ursprung der aeltesten Kirchen am Domplatz von Aquileja*, 1954) ve Erken Hıristiyan sanatında Nuh tasvirleri (*Noe der Gerechte in der frühchristlichen Kunst*, 1955) ile tanınan J. F. Münster Üniversitesinde Arkeoloji ve Erken Hıristiyan devirleri sanatı ve medeniyeti doçenti iken (J. F. 1959 yılı başındanberi aynı Üniversitenin profesörü olmuştur) hazırladığı bu eseri ile bizleri yakından ilgilendiren bir konuyu ele almaktadır. Bir mimârî tarihi araştırması olan kitabın ağırlık merkezini Türkiye'deki iki anıt teşkil etmektedir. Bunlardan birincisi, Orta Anadolu'da Karadağ üzerindeki Mikhael kilisesi harabesi, diğeri ise şimdiye kadar hakkında yazılanların ufak çapta bir kütüphane teşkil edecek kadar çok olduğu İstanbul Ayasofyasıdır.

J. F.in kitabı dört büyük bölüme ayrılmış görünmekle beraber bunlardan ilki kısa bir giriş (s. 1-3), ikincisi başlıca kubbe intikal şekillerini belirten bir hazırlık bahsidir (s. 4-25). Ancak üçüncü bölümde Orta Anadolu'daki Mikhael kilisesi incelenmekte (s. 26-47) ve bu binanın mimarî tarihindeki önemi belirtilmektedir. Dördüncü bölümde ise "Mânevî bir değişimin ifadesi olarak Ayasofya kubbesi" üzerinde durulmaktadır (s. 48-71) ki kitabın tezi ve neticesi de bu bahsin içindedir. Kitabın başında, içindekiler listesinde herbiri ayrı birer bölüm olarak gösterilen sistematik bibliyografya (s. 72-77), alfabetik indeksler (s. 78-79) ve resimler listesi, kitabın esas çerçevesi dışında kalan yardımcı unsurlardır.

J. F. nin kitabı, J. Strzygowski'nin meşhur eserindenberi (*Orient oder Rom*, 1901) sürüp giden Doğu-Batı mücadelesinde Doğu cephesini kuvvetlendiren araştırmalardan biridir. Ancak tesirlerin istikametini tâyinde J. F.in görüşü birçoklarınınkinden daha şümulüdür. Ona göre Doğudan Batıya basit bir tesir akışı olduğuna inanmak yersizdir. Doğu tesirlerine açık olan Batının zaman zaman, aldığı ters istikamette yolluyarak Doğuya daha gelişmiş olarak kabul ettirdiğini de göz önünde bulundurmak yerinde olur. J. F.in bu araştırmasının özünü dörtköşe mekân üzerinde kubbe inşaatı, bunun başlıca intikal usulleri, bunların menşe ve rolleri ve nihayet Ayasofya kubbesinin menşe ve özelliklerinin araştırılması teşkil eder. Hattâ denilebilir ki, kitap Ayasofya kubbesi ve pandantifin doğuşu hakkında bir etüd teşkil etmekte, bunun dışında kalan bütün bahisler konuya girişi hazırlayan ve ortaya konacak iddiaları kuvvetlendirdiği zannedilen delil ve mukayeselerden ibarettir. J. F. giriş bölümünde, mimarî tarihinde dörtköşe bir mekân üzerine oturtulan kubbe fikrinin eksikliği ve bunun mimarî gelişme çerçevesi içindeki değeri üzerinde durur. Bu örtü sistemi, mimarının daha doğrusu âbidevî mimarının önem verdiği bir sistemdir. Fakat bu sistem, kullanıldığı müddetce mimarının karşılaştacağı başlıca problemi dört duvarın meydana getirdiği kareden, kubbe eteğinin yuvarlağına geçiş teşkil eder. Mimarî tarihinde, bu geçiş (= İntikal) problemini çözmek için çeşitli usullere başvurulduğu bilinir. J. F. kitabının ikinci bölümünde bu problemi ele alarak, kubbenin ve bilinen başlıca intikal şekillerinin menşelerini araştırır. Şimdiye kadar bu sahada yapılan araştır-

malari yeter derecede inandırıcı bulmayan yazarın, kanaatine göre, bir defa erken bir devirde Etrurya'ya, çok daha sonraları ise ikinci bir defa Alp bölgesine olmak üzere iki defa Batıya hicret eden dört duvar üstüne de kubbe sisteminin mimari bir buluş olarak Doğunun malı olduğu neticesine varır (*Als künstlerische Erfindung gehört die Kuppel über dem Viereck allein dem Osten*). Eskidenberi bilindiği gibi kare bir mekân üzerindeki kubbe başlıca iki şekilde inşa edilebilmektedir :

1 — *Dış daire kubbesi*, yazarın *Aussenkreiskuppel* olarak adlandırdığı bu şekilde, kubbenin eteğinin tersim ettiği daire, kapattığı karenin dışındadır. Görünüşü basık olan bu kubbenin bu özelliği, köşelerdeki kavisli üçgenler ile bir bütün teşkil etmesinden dolayıdır. Her devirde kullanılan bu örtü şekli, bugünkü Ayasofya'nın 532-537 de yapılan ilk kubbesinde de tatbik edilmişti. En iyi örneklerinden biri Suriye'deki Bizoz türbe binasında rastlanan bu kubbe inşaatında, taşıyıcı unsurlar köşeler olduğundan intikal probleminin bir zorluğu yoktur. Sebaste, Kasr'el Nuveys, Gerasa'da temsilcileri bulunan bu çeşit kubbenin bir örneği de Sardeis'de Claudia Antonia mavsolesinde tesbit edilmiştir. Kerç, Girit, Etrüsk (Vetulonia, Populonia) mezar binalarında aynı sistem görüldüğüne göre, bu usul İtalya'ya Doğudan Girit üzerinden geçmiş olmalıdır. *J. F.* e göre, bu müşahede Etrüsklerin yurdunun tesbitinde önemli bir ipucu olabilir.

2 — *İç daire kubbesi*, yazarın *Innenkreiskuppel* olarak adlandırdığı bu şekilde daire, kapattığı karenin içinde ve onun kenarlarının ortalarına teğettir. Burada kubbenin intikali ancak hakiki pandantifler veya tromplar ile mümkündür. Bu da *J. F.* e göre Doğudan gelmiştir. Bu tip kubbelerde bir geçiş çeşiti olarak kullanılan köşe trompları İran'dan Hellenistik sanata Roma mimarisine atlanmış, Sasanilerin III. yüzyılda tatbik ettikleri bu usul, Mezopotamya, Suriye, Anadolu ve Mısır'ın VI. yüzyıl Hıristiyan mimarilerinde de bilinmektedir. Hakkında hayli mürekkep akıtılmış olan meşhur Phaena-Musmiyeh Praetorium'u (daha doğrusu Tychaion'u) da *J. F.* e göre burada belki zikredilmesi gereken bir eserdir.¹ Mimârî tarihi bakımından son derece değerli olan fakat maalesef bir kışla inşaatına taşlarını kullanmak üzere 1890 da yıktırılan bu binanın örtü şekli hakkında tereddütler vardır. Yıkılmadan önce, Laborde (1827) ve Melchior de Vogüé (1861/2) tarafından yapılan resimlerde bilhassa örtü biçimi bakımından farklar görülen bu bina hakkında *J. F.* düşüncelerini ortaya atar. Ona göre bu binanın tromplu bir kubbeye sahip olması ihtimal dışı değildir. *J. F.* in bu yeni hipotezi, kitabını yer yer süsleyen, esas konu dışındaki küçük "çıkmalardan" biridir. *J. F.* e göre tamamen yabancı bir unsur olan tromp dış daire kubbede tatbik edilmemiş, Doğudan gelerek Hellenistik Roma sayesinde Batıya intikal etmiştir. Fakat s. 17 de *J. F.* gayesinin hellenistik mimarî geleneği içinde trompla intikal yerinin neyin tutmuş olduğunu aramak olduğunu belirtir. Trompunu başarılı bir karşılığı pandantif değil mi? şeklinde sorduğu bir soruya şu cevabı verir: Mahiyet bakımından evet, gelişim tarihi bakımından hayır! Böylece yazar önemli bir mimarî tarihi problemi ortaya atar.

¹ Bu bina hakkında toplu bilgi, E. Weigand, *Das sogenannte Praetorium von Phaena Mismije*, "Würzburger Festgabe für Heinrich Bulle" Stuttgart 1938, 71-92 de bulunmaktadır; ayrıca bk. A. S. Keck, *The Tychaion of Phaena-Mismiyeh*, "American Journal of Archaeology" 3 45 (1941) 97, J. Lassus, *Sanctuaires chrétiens de Syrie*, Paris 1947, 144.

Ayasofya'nın 557-562 deki tamirinden sonra yapılan kubbesi (bugünkü kubbe) pandantifli bir kubbedir. Bu örtü sisteminin esası hiç şüphe yok ki, iç daire kubbedir. Ayasofya pandantifli kubbesi ile iç daire kubbe inşaatının âbidevi bir önmisâlidir. Fakat Ayasofya kubbesine öncü olan iç daire kubbelerin acaba köşe geçişleri ne surette idi? Ayasofya'dan önceki iç daire kubbelerde tromp kullanılmadığına göre nasıl bir usul tatbik edilmiş olabilir? *J. F.* bunun cevabı olarak köşe levhalarını hatırlatır (*Eckplatten, dalles plafonnantes*). Eskidenberi tanınan bu geçiş sistemi, iptidaî ve arkaik bir usul olarak kabul edilegelmiştir. *J. F.* burada iki imkân olduğuna işaret eder:

1 — Tabakalar halinde sıralanan taşlar o şekilde konur ki, karenin köşeleri 45 derecelik açı haline indirilir, ve böylece üst üste bindirilen tabaklar kubbeyi kapatırlar. Bu bindirme sisteminin eski örnekleri Belevi, Mudanya, Kurtkale mezar binalarında görüldükten başka hemen hemen her devrin ahşap ev mimarisinde de vardır.

2 — Kareden sırası ile sekiz köşeye, onaltı köşeye, 32 köşeye geçmek suretiyle kubbeyi kapatma sisteminde ise kubbe tazyiği köşelere değil, fakat doğrudan doğruya duvarlara bindirilmiştir. Amman ve Shakka'da II-III. yüzyıllarda kullanılan bu usulün Suriye'de Sekra martyrion'unda ² ve Ezra da Elias kilisesinde de tatbik edildiği bilinir. Hattâ Atina'daki Rüzgâr kulesi (Andronikos Horologion'u) de bu tipin bir öncüsü sayılmak istenmektedir. ³ *J. F.*e göre köşe taşlı kubbe geçiş sistemi, Suriye'de doğmuş ve Anadolu'ya atlamıştır, ve buradaki bâriz bir örneği Mikhael kilisesidir.

Lârende kuzeyinde Karadağ'ın üzerinde Mihalç denilen yerde eski bir manastır ve kilise harabesi olduğu ötedenberi bilinir. Aynı dolaylardaki Binbirkilise grubundan ayrı olan bu kalıntıyı evvelce inceleyen Miss G. Bell ve Sir Ramsay⁴ buraya Mahaletch (= Mihalç) olarak adlandırırlar ki bu ismin kilise veya manastırın ithaf edildiği Başmelek Mikhael (= Mikâil) den geldiği kolaylıkla tahmin edilir. Bell ve Ramsay'ın Binbirkilise hakkındaki büyük kitabında resimleri ile birlikte hayli etraflıca anlatılan sonraları S. Guyer'in bir daha üzerinde durduğu ⁵ bu kalıntıyı bir daha ziyaret eden *J. F.* kitabında tezini destekleyecek kısa bir mimarî kritiği ile iktifa etmeyip, uzun uzadıya topoğrafya ve tarihî coğrafya araştırmalarına girişir ki bunlara niçin lüzum görüldüğünü anlıyamadığımızı burada işaret etmek isteriz. *J. F.* Binbirkilisenin umumiyetle zannedildiği üzere yalnız manastır ve kiliseden ibaret dinî bir merkez olmayıp, evvelce Strzygowski'nin iddia ettiği gibi, normal antik bir iskân yeri üzerinde kurulmuş bir hristiyan şehri olduğunu öne sürerek, Ramsay'ın Binbirkilise hip-

² Bu martyrion hakkında bk. J. Lassus, *Deux églises cruciformes du Hauran*, "Bulletin de l'Institut Français de Damas" I (1921) 25, kşl. "Byzantinische Zeitschrift" 33 (1933) 459, ve J. Lassus, *yukarıdaki esr.* 147, lev. XXVI.

³ P. Graindor, *Le plus ancien exemple de rachat du plan octogonal*, "Byzantion", 3 (1926) 29-31, de bu özelliği belirterek, burayı yapan mimar Andronikos'un ötedenberi zannedildiği gibi Suriye'deki Kyrrhos'lu değil fakat Makedonya Kyrrhos'undan olduğunu Tenos'da bulduğu bir saatin yardımı ile iddia etmiştir.

⁴ W. M. Ramsay-G. Bell, *The Thousand and One Churches*, London 1909, 241-256, res. 198-211.

⁵ S. Guyer, *Grundlagen mittelalterlicher abendlaendischer Baukunst*, Zürich-Köln 1950, 44, res. 5 b, lev. Va, c, VIII b.

tezine itiraz eder. Ve yazar bundan sonra öyle karışık ve çapraşık bir tarihî-coğrafya bahsi içine girer ki, neyi ispat etmek istediği dahi bu arada anlaşılabilir bir hale gelir. *J. F.* 806 daki Harun-Reşid ordusunun yolunu tesbite çalışır, buradaki Sidaropolis'in Binbirkilise = Madenşehir olduğu neticesine varır. Kitabın esas tezi ile ilgisi pek az olan bu sahifelerde *J. F.* sanat tarihi bakımından son derece önemli bir bölge teşkil eden Binbirkilise harabelerinin son yıllarda büyük ölçüde tahribe uğradıklarından şikâyet eder. Bu hakikaten üzerinde dikkatle durmamız gereken bir dâva olup, klâsikleşmiş, Batının bütün sanat tarihi yayınlarına girmiş eserlerin, kimsenin farkında olmadığı sahipsiz taş yığınları farzeden zihniyetin artık önlenmesi gerektiğini bize bir defa daha hatırlatmaktadır. Ramsay Mihaliç harabesini ilk gördüğünde hemen hemen sağlam bir halde olan bu bina, aynı araştırmacının ikinci ziyaretinde biraz daha tahribe uğramıştı. Fakat buradaki tahribat, aşağıda Binbirkilise grubundakine nisbetle hiç denilecek kadar azdır. *J.F.* bu kilise ve manastırın şehirden önce mi yoksa sonra mı yapılmış olabileceğini önemli bulmaz. Bu topluluğun eski bir Hitit kült yeri üzerinde kurulu olduğuna da sadece işaret ile iktifa eder. Halbuki kanaatimize göre bu mesele, bir iki kelime ile geçiştirilemeyecek kadar önemlidir. Nitekim vaktiyle Bell ve Ramsay bu hususiyet üzerinde ısrarla durmuşlar, buradaki Hitit kitabesini tanıttıktan başka, burada belki evvelce bir Hitit sunağı olabileceği ihtimaline de işaret etmişlerdir (= *The Church on the summit of the Kara Dagh seems to have been built on the site of an old Hittite High Place which was almost totally destroyed or covered up*)⁶. *J. F.* binanın yapıldığı tarihi bulmağa çalışır, bunun için de Başmelek Mikhael kültü üzerinde ufak bir araştırma yapar. Bina bir tepe zirvesinde olduğuna göre bir Mikhael kültüne aittir.⁷ Bu kült sonraları muhacirler ile V. yüzyılda İtalya'ya ve Fransa'ya geçmiştir (Mont St. Michel). *J. F.* bu kültün merkezi olarak Anadolu'yu kabul eder. Efsaneye göre Başmelek Mikhael. M.S. I. yüzyılın sonlarında Friky'a da görünmüştür ve Paulus'un Kolossae'lılara mektubu da, kültün merkezinin Kolossae olduğunu gösterir. Ancak Konstantin zamanında resmen Mikhael kültü, putperest unsurlara sahiptir, *J. F.* onun uzak menşeiini Mısır ilâhlarına çıkarır ve Tepe-Ecdad kültüne bağlamak için, Mikhael'i ilâhların mücadelecisi olarak görür (s. 31-32). Yine kanaatimize göre bu uzun ve dolambaçlı hipotezlerin yerine⁸, Karadağ tepesindeki Hitit sunağına daha ön plânda yer vermek (vaktiyle Ramsay'ın ileri sürdüğü gibi) belki bu meseleye daha iyi bir ışık tutardı. Anadolu insanlarının

⁶ Ramsay-Bell, *ay. esr.* 241, 255 ve kşl. 505, ayrıca bk. H. Th. Bossert, *Altanatolien*, Berlin 1942, 69, res. 761.

⁷ Mikhael ile ilgili tepe kültü hakkında Eskişehir yakınındaki Kuyucak-Mihaliç münasebetiyle geniş ölçüde bilgi ve bibliyografya, E. Honigmann, *Pour l'atlas byzantin*, "Byzantion" 11 (1936) 547 ve dev. da bulunmaktadır.

⁸ Dağ ve tepe kültü insanlık tarihinde çok yaygındır. Eski Hind medeniyetinde tepe kültü hak. bk. M. Rohrer, *Die Berge in Mythos, Kult und Dichtung der arischen Inder*, "Zeitschrift d. Deutschen und Österreichischen Alpenvereines" 53 (1922) 10-45. Başmelek Mikhael hak. bk. W. Luecken, *Eine Darstellung und Vergleichung der jüdischen und der morgenländisch-christlichen Tradition vom Erzengel Michael*; Göttingen 1898 ve F. Pradel, *Griechische und süditalienische Gebete, Beschwörungen und Rezepte des Mittelalters*, "Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten III, 3", Giessen 1907.

birbirini takip eden çeşitli dinlere rağmen öz inançlarında aynı kaldıkları ve kekleri tarihin çok karanlık çağlarından beri sürüp gelen inançlarını yeni dinlerine intibak ettirdiklerinin sayısız misallerine rastlamak mümkündür. ⁹ J. F. Mikhael kültürün IV-V. yüzyıllarda çok genişlediğini göz önünde tutarak, bu kültürün erken bir tarihte zaten yakın olan Kolossae'dan buraya geçmiş olabileceğini düşünür. Kilisenin bitişiğindeki mezar binasındaki kitabeye dayanarak burasını evvelce Ramsay'ın de iddia ettiği gibi, Barata piskiposu Leon'un türbesi olarak kabul eder. Leon'un 400-525 yılları arasında yaşadığı tahmin edildiğine, ve bu mezar binasının kiliseden sonra yapıldığı açıkça görüldüğüne göre, kilise bu tarihten daha eskidir. Bütün bunları J. F. tekrarlamakla beraber, Ramsay'ın evvelce ileri sürdüklerine yeni bir şey eklemes. Yazar s. 32 de kilisenin mimarisini tarif eder. Ona göre, burası "Kubbeli, apsisi haç şeklinde tek sahnalı" bir kilisedir (*Sie ist eine einschiffige kreuzförmige Kirche mit Kuppel und Apsis*) ¹⁰ Halbuki bu tarif eksik ve yanıltıcıdır. Bu tip kiliselere haç şeklindeki görüntüsü yeren bema kısmında enine bir sahanın yani bir transeptin bulunmasıdır. Yoksa bunlar, Bizans mimarisinde, çok önemli rolü olan haç plânlı binalar ile ilgili değildir. Diğer taraftan bu kiliselerin içlerinde nasıl bir dinî merasim cereyan ettiği bilinmediğinden iki yandaki odaların fonksiyonu anlaşılamamakta ve böylece binanın sahn sayısı da kesin olarak aydınlanamamaktadır. Ve nihayet haç plândan bahsedilebilmesi için, haçın doğu cihetindeki dördüncü kolunun da olması gerekir ki, burada yoktur. Yazarın hiç önem vermediği bir mesele de bu plânın, Anadolu'da hayli çok sayıdaki diğer benzerleridir.¹¹ J. F. tezinin önemli bir dayanağı olan

⁹ Ramsay-Bell, *ay. esr.* 256, "In Mahaletch we have an admirable example of Anatolian custom. The Christians must have re-sanctified a mountain, immemorably honoured, by crowning it with a mausoleum chapel and a church... The custom of the country enforced itself on all new-comers, and when in their turn the Turkish invaders found a Christian chapel on the hill-top, they too adopted the site as place of pilgrimage and sanctified in with the grave of a holy man... For in Anatolia, custom is stronger than the strongest conquerors come and go, but the final victor is the land itself. "Sonraları aynı fikirleri S. Guyer de tekrarlamıştır.

¹⁰ Mihalic kilisesinin ait olduğu mimârî tipi J. Ebersolt, *Monuments d'architecture byzantine*, Paris 1934, 31 de Ravenna'daki Galla Placidia türbesinin de temsil ettiği "Edifices a plan en croix libre" (Serbest haç şeklindeki binalar) grubuna sokmak istemiştir. Yanlarındaki sahnlar ile ortaya çıkan şeklin bu tipin bir varyantı olduğuna kanidir, kşl. *Monuments*, 32, not 69. (Mais ce triple sanctuaire ou ces pièces annexes ne transforment pas le type fondamental). Halbuki S. Guyer, *Grundlagen*, 44 de bu kiliseyi Lykaonia hacvâri kiliselerinin tipik bir temsilcisi olarak görmektedir. (Ein typischer Repraesentant der lykaonischen Kreuzkirchen). Bu plânın Avrupadaki bir benzeri hak. bk. E. Arslan, *Nuovi ritrovamenti in S. Simpliciano a Milano*, "Bolletino d'Arte" 43 (Roma 1958) seri IV, 199-212.

¹¹ Bu plân hak. bk. J. Strzygowski, *Kleinasiens*, Leipzig 1903, 54, H. Rott, *Kleinasiatische Denkmäler*, Leipzig 1908, J. Ebersolt, *adı geç. esr.*, Anadolu kiliselerinin mimârî tiplere göre sınıflandırılması hususunda bir deneme olarak bk. F. W. Deichmann, *Versuch einer Darstellung der Grundrisstypen des Kirchenbaues in frühchristlicher und byzantinischer Zeit im Morgenlande* (Dissertation-Halle) Würzburg 1937. Bu çalış-

kilisenin plânına fazla bir ilgi göstermez hattâ o kadar ki, binanın iyi bir plânını dahi kitabına koymamıştır. Res. 15 de yayınladığı gayet ufak mikyaslı plân, Ramsay'ın çizdiği plânın, eksik bir kopyasından ibarettir.¹² Halbuki yazar, başlıca benzerler ile karşılaştırma yoluna gitmeksizin, Mihaliç kilisesini dört hususu ele alarak erken bir devre ait olduğunu ispata çalışmaktadır :

1. Taş işçiliği,
2. İkiz pencereler,
3. Atnalı kemer ve beşik tonoz,
4. Kapı üstündeki haç motifi.

Hakikaten temiz taş işçiliği bakımından hellenistik yapı sanatının bir devamcısı intibamı bırakan bu kompleksin, üzerlerinde uzun uzadıya durulan bu özellikleri yanında, yayınlanan resimlerden anlaşıldığına göre başka dikkate değer tarafları da vardır. Meselâ, Leon'un türbe şapeiinden sonra yapıldığına ihtimal verilen dış nartheks'in kapısının sol sövesi (bk. res. 16) kademeli silme ihtiva etmediği gibi lentonun da bu yere ait olmadığı kolaylıkla anlaşılmaktadır. Bu durum burada kiliseden evvel belki bir antik bina bulunduğunun bir delilidir. Fakat Hitit kalıntıları gibi J. F. bunu da ihmal eder. Yukarıda işaret ettiğimiz dört madde üzerinde durarak yazar, bu kilise kalıntısının IV. yüzyıl sonlarına ait olabileceğini ispata çalışır (s. 43). Bütün bu gayretin gâyesi, apsisin önündeki, herbir kenarı 2m90 uzunluğundaki kare kısmın, bir kule gibi yükselen duvarları üstünde, intikali köşe taşları sayesinde temin edilmiş (şimdiki halde yalnız bir köşe tamamen sağlam olarak durmaktadır) yine taştan bir kubbenin eskiliğini iddia etmektir. Binbirkilise grubunda şimdi artık ortadan kalkmış olan 9 numaralı kilisede daha ileri bir kademe halinde¹³ köşetaşı-pendantif arası tesbit edilmiş olan bu sistemin statik imkânları üzerindeki fikirleri dikkat çekicidir. Kubbenin bütün ağırlığını taşır gibi gözükən köşe taşları, hakikatte kubbenin bir kaç taşını taşırlar. Esas ağırlık duvarlara binmektedir. Seyirci, bu zayıf taşların kubbeyi nasıl taşıdığına hayret ettiğinden, kubbenin sanki boşlukta asılı olduğu fikri doğmaktadır ki Ayasofya kubbesinin hayranlık çeken özelliği de bu muallakta asılı imiş intibamı bırakmasındadır. J. F. köşe taşlı geçiş sisteminin ancak ufak ölçüdeki binalarda kullanılabileceğine dair olan eski kanaati de red eder. Köşe taşlarının kayda değer taşıyıcı vazifeleri olmadığına göre, bu düşünce yersizdir.

manın, yeni buluşlara göre işlenip tamamlanarak, haritaları ile yayınlanması temenni olunur. S. Guyer, *Die Bedeutung der christlichen Baukunst des inneren Kleinasiens für die allgemeine Kunstgeschichte* "Byzantinische Zeitschrift" 33 (1933) 78-104 ve 313-330 s. 83 de tepe kültürünü haç şeklindeki plân ile ilgili görmüştür. Bu tip kiliseler hakkında etraflı bir deneme maalesef çok güç bulunan şu araştırmada mevcuttur, G. Tschubinaschwili, *Georgische Baukunst II, Die Kirche in Zromi und ihr Mosaik*, Tiflis 1934, 46 vd.

¹² Ramsay-Bell, *ay. esr. res. 198* de harabenin büyük ölçüde bir plânı vardır. J. F. bu plânda gösterilen bir takım koridorları plânına geçirmemiştir. Yılın birçok aylarında karla kaplı olan bu yerde, manastır ile kilise arasında irtibat sağlamak üzere yapıldığı zannedilen bu dehlizler hak. bk. Ramsay, 254.

¹³ Bu bina hakkında bk. Ramsay-Bell, *ay. esr. 42*, Guyer, *Grundlagen*, lev. VIII a.

Zira ön plânda gelen husus duvarların taşıma imkânıdır. Fakat yazar, bu hususu yalnız teorik olarak cevaplandırmıştır. Pratikte, köşe taşı büyük bir binada kullanılacağı takdirde, kâfi derecede uzun ve yekpare bir taş blokunun nasıl temin edileceğini hatırına getirmemiş benzetmektedir. ¹⁴ Her ne olursa olsun, *J. F. Mikhael* kilisesinin Anadolu'da münferid olmadığına inanan *J. F. IV-V. yüzyıllarda Anadolu'da tatbik edilen bu sistemin Ayasofya'ya giden yolun bir merhalesi olduğunu ileri sürer.*

Kitabın esas tezinin toplandığı dördüncü bölümde Ayasofya kubbesi üzerinde durulur. Yazarın kuvvetli ve inandırıcı şekilde açıkladığı düşüncelerine göre Ayasofya'nın Iustinianos tarafından yaptırıldığında kurulan ilk kubbesi bir dış daire kubbesi idi. Eski kaynaklardan da (Prokopios, Silentiarios) anlaşıldığına göre bugün mevcut kubbeye (ki ikinci kubbedir) ilkin elemanları mevcuttur. Bunların başında dört, köşe üçgeni gelir. Bunlardan başlayan kavis tamamlandığı takdirde hayli basık olan ilk kubbeyi, ilk dış daire kubbeyi elde etmek mümkündür. İlk Ayasofya kubbesi, baskıya, köşe payelerinin dayanamamasından değil, fakat bizzat kubbenin kavis çöktüğünden yıkılmıştır. Nasıl sivri kemerde bir ölü nokta varsa, ve bu aşıldığında karşılıklı kuvvetlerin birbirini desteklemesi yok olursa aynı şey bunun tersinde, basık kavisler için de vâridir. Bir kubbenin tehlikeli bölgesini kolaylıkla hesaplamak mümkündür. Kubbe kalınlığı, üç eşit ve paralel tabakaya bölünmüş farzedilirse, tazyik bunlardan ortadaki içinde kalmalıdır. Kubbe tazyığının bu ortada bölgenin sınırlarına yaklaştığı iki nokta, tehlikeli kısımlarıdır. Bunlardan eteğe yakın olanı kolay önlenmiş, kubbenin ortasına yakın olanı diğeri ise eskidenberi mimarların korktukları bir tehlike olarak kalmıştır. Ayasofya kubbesi yıkılınca¹⁵, bunu yeniden yapacak olan mimar Isidoros bir mesele karşısında kalmıştı. Üstü örtülecek mekân mevcut bulunduğuna göre, yeni kubbe bir dış daire kubbe olmak zaruretinde idi. Bu takdirde de, yeni kubbenin tazyiği artık pâyelere değil fakat kemerlere biniyordu. Esas taşıyıcı olan kemerler tazyiği payelere taksim ediyorlardı. Ayasofya böylece karşımıza muazzam ölçüde bir iç daire kubbe olarak çıkmaktadır. Fakat aynı sistemin ufak ölçüde tatbik edildiği eski bir nümune ise Orta Anadolu'da Karadağ tepesindeki Mihaliç kilisesidir. *J. F.* in iddiasına göre o devrin diğer büyük binalarında iç daire bir kubbe olduğuna dair elde hiçbir kesin bilgi bulunmamaktadır. Ephesos'daki İoannes kilisesini, Philippi B basilikasını, İstanbul'da Havariyun kilisesini, Silifke dolaylarında Meryemlik basilikasının kubbelerini yazar şüphe ile karşılar. Ayasofya'nın ilk kubbesi durduğu müddetçe örnek olmuştur. Fakat bu dış daire kubbe yıkıldığı andan itibaren mimarî tarihinde bütün önemini kaybetmiş ve terk edilmiş, olmalıdır ve o andan itibaren, de ileri hamle başlamıştır. *J. F.* burada kurduğu bütün hipotezlerin bir düğüm noktasına gelir: Şu halde ilerleme nerededir? Tromp kul-

¹⁴ Köşe taşının geç ve ilgi çekici bir örneğini islâmî bir eserde, Tokat'da Yağlıbasan medresesinde görmek mümkündür (burası hak. bk. A. Gabriel, *Monuments turcs d'Anatolie*, II, Paris 1934, 92.) Kubbeli medreselerin en eski misâllerinden olan bu son derece değerli, fakat maalesef çok harap ve bakımsız anıtın, avluya teka-bül eden mekânını örten büyük tuğla kubbesinin intikali duvarların köşe teşkil ettikleri yerlerde gayet küçük köşe taşları ile başlamaktadır.

¹⁵ G. Millet, *La coupole primitive de Ste Sophie*, "Revue Belge de Phil. et d'Histoire" 4 (1923) 599-617.

lanılmadığına göre, Pandantifin öncüsünü araştırmak lâzımdır. Pandantif eski devirde kullanılan bir geçiş vasıtası değildir. Münferid misaller pek mevziidir. Tromp ve Köşe taşı ile bilinen iç daire kubbe, pandantifli olarak hemen hemen meçhuldür. Bunun cevabını J. F. şöylece verir: Ayasofya'nın ilk kubbesinden kalan dört köşe üçgeni yeni kubbede kullanılmak üzere emre hazırды. Ayasofya'nın ikinci iç daire kubbesinin pandantifleri aslında, birinci dış daire kubbesinin köşe üçgenleridir. Yâni tesadüf, pandantifin doğuşunu temin etmiş ve İustinianos'un bir sözünü doğruluğu âdeta müessesem bir şekil almıştır: "Bazı kere önceden mevcudu yok etmeden muvafakiyetli bir yenilik yapmak gerekir".

Bu mimârî yenilik, J. F. in kubbenin mânevi değeri üstündeki uzun bir bahsi takip eder. İbadet mekânı üzerinde kubbe, eskisindenberi gök kubbe olarak düşünölmüştür. Mavi renkte olması ve yıldızlarla süslenmesi bu fikrin delilidir. Ayasofya'nın ilk kubbesi, âdeta göğün yeryüzüne hediyesi idi, halbuki ikincisi âdeta dünyevilikten uzaklaşan bir mahiyet taşır. Dış daire kubbeyi alçaltır, indirir, düzleştirir, halbuki ötekisi aksine âdeta örtüyü muallağa asar, ona uzak bir sonsuzluk verir. J. F. kitabının bu son kısmında kubbenin mânevi mânası üzerinde, şimdiye kadar defalarca durulduğu gibi bir daha uzun uzadıya durmaktadır. Buna paralel olarak, kubbenin, iç sathının süslenmesinde kurulan yeni prensiplere de temas eder. Haç kubbe tezyinatının merkezi olur. Böylece semavî âlemi yere indirir. Bu kompozisyonu pandantiflerdeki kerubinler tamamlar. J. F. e göre Palmyra'daki Baal tapınağında görölen kanatlı figürler, kerubinlerin öncüleridir.

J. F. in bir sanat tarihi araştırması olmakla beraber yer yer medeniyet tarihi araştırmaları ile bezenmiş kitabı, sahife altı notu ihtiva etmemekte, bunun yerini sondaki bibliyografya tutmaktadır. Bir takım yeni fikirler ortaya atan bir kitabın, bu yolu tercih etmesi kanaatimize göre pek lehde olmamıştır. Zira bazı hususları kontrol etmek pek kolay olmamaktadır. Eski usul kitaplarda uzun tecrübeler ile yerleşmiş öyle şeyler vardır ki bunların birdenbire bırakılması iddialı bir etüde ancak zarar verebilir. Hayli etraflı olan bibliyografyada bazı noktsanlar olduğu da dikkati çeker: meselâ, Swift'in büyük Ayasofya yayını¹⁶, veya Verzone'nin Hoca Kalesi olarak tanınan Alahan manastırı hakkındaki kitapları¹⁷ Rumpler'in Kubbe hakkındaki ikinci etüdü¹⁸, Hautecoeur'ün yine kubbe sembolizmi hakkındaki büyük araştırması,¹⁹ Rosintal'in fransızca olarak basılan kubbeye geçiş hakkındaki broşürleri,²⁰ Lassus²¹

¹⁶ E. H. Swift, *Hagia Sophia*, New York 1940.

¹⁷ P. Verzone, *Alahan manastırı mimarisi üzerinde bir inceleme*, İstanbul 1955, italyancası, Torino 1958.

¹⁸ M. Rumpler, *La coupole dans l'architecture byzantine et musulmane*, "Col. Cahiers technique de l'art II", Strasbourg 1956.

¹⁹ L. Hautecoeur, *Mystique et architecture, symbolisme du cercle et de la coupole*, Paris 1954.

²⁰ J. Rosintal, *Pendentifs, trompes stalactites dans l'architecture orientale*, Paris 1928; *Le réseau forme intermédiaire perse*, Paris 1937; *L'origine des stalactites*, Paris 1938.

²¹ J. Lassus, *Sanctuaires chrétiens de Syrie*, Paris 1947.

ve Butler'in²² Suriye hakkındaki yayınları bibliyografyada gözümüze çarpan başlıca noksanlardır²³. Buna karşılık, kitabın resim kısmı dikkat ve itina ile tertiplenmiştir. Bilhassa ilgi çekici olan nokta, Mihaliç harabesinin resimlerinin vaktiyle Ramsay tarafından çekilenler ile hemen hemen aynı noktalarından alınmış olmasıdır. Böylece aradan geçen 50 yıl, içinde binanın eksilen kısımlarını tesbit çok kolaylaşmaktadır.

J. F. belki biraz fazlaca dolambaçlı yollardan olmakla beraber muhakkak ki çok dikkat çekici bir tez ortaya atmaktadır. Bunu takdim ediş tarzını teferruatlı bulmakla beraber öz bakımından ilgi uyandırıcı bulduğumuzu da burada belirtmek isteriz. Anadolu'nun yaratıcı dehası bu kitapla bir defa daha ortaya konmuş olmakta, aynı zamanda, hakkında şimdiye kadar yapılan çeşitli yayınlara rağmen sinesindeki anıtları ile Anadolu'nun hâlâ vaktiyle Strzygowski'nin bir kitabını adlandırdığı gibi sanat tarihinin yeni bir yurdu (*Ein Neuland der Kunstgeschichte*) olduğunu ispat etmektedir. J. F. in ortaya attığı fikirlerin ne dereceye kadar doğru olduğunu yine Anadolu anıtları ortaya koyacaktır.

Münih, 20. Nisan 1959

Doçent Dr. Semavi EYİCE

²² H. C. Butler, *Early Churches in Syria*, Princeton 1929.

²³ Kubbe hak. şu son neşriyatı maalesef göremedik, L. Laurenzi *L origine della copertura voltata e la storia della cupola*, "Arte Antica e Moderna" 3 (1958) 203-215, kşl. *Byzant. Zeitsch.* 52 (1959) 225.